

1970-1980 чыллардагы хакас драматургия

Валентина Шульбаева – саблыг хакас драматург, кибелісчі паза чоохтар авторы. Хакас литературазында ол драма ойыннарынаң саблан парған.

Валентина Шульбаева – СССР-ның журналисттер паза писательлер пірігістерінің кізізі. Ол – РСФСР-ның культурача саблыг тоғынчызы, Хакас Республиказының саблыг деятелы, «За заслуги перед Отечеством» медальнаң сыйыхтатхан.

1970–1980 чылларда Хакас драма театрының сценазында чиит драматург Валентина Шульбаеваның «Сарналбаан сарын» (1975), «Сыын мүүзі» (1977), «Хынысха ла састырба» (1980), «Чуртас салгагында» (1982), «Чурта, нанчы, ундуба» (1985) ойыннары турғызылғаннар.

«Сарналбаан сарын», пастағы ойыны, 1975 чылда Руза городта ирткен драматургтар семинарында үзүріге сығарылған (устағчызы И.В. Шток), прайзының көңніне кірген. Автор ойында чаа темазын, чонның чаа тузындағы чуртазын чарытча, чонның амыр чуртазы хорылыстыг чаа тузынаң сайбалғанын көзіче.

Чииттер паза чаа, ипчі кізі паза чаа, хыныс паза чаа – піди дее таныхтирға чарир полтаны паза прай ойынны пүдірчеткен темаларны. Өөнінде, тізең, Опристің тоозылбас-сообас хынызы. Каскарнаң олар хоных хон салғанда ла, чаа пасталыбысча, Каскар, чааға пары;.бызып, айланминча. Оприс чииттегі көөленізин чуртас тооза апарча. Хыныс күзі агаа сидік, чобағлыг тустарда күс пирче, чолын чарытча. Оприс тее чаа тузында көп сидіктерні тобырча: хызычаа тың ағырған соонда үреп парча, позы тың ағырча, чонынаң хада өзөгісті иртче, сидік тустарда колхознаң устапча. Иди Опристің, өөн матырның, сындыр хылии, аллыг чүрее, чуртасха көрізі хоосталча. Прай чон агаа киртінче, аныңзар чөптезерге килчелер. Че олох туста ол – олаңай ла ипчі кізі, пірее тустарда агаа даа чөлег кирек. Хызычаа үреп парғанда, чуртачаң күзі-саа чох пол парғанда, прай аалдағы чон пу чобағны тобыр парыбызарға агаа полысхан. Аның омазын матырларның пірсілерінің сөстері толдыразынаң чарытчалар: «Пом Оприс –

матлама кизи. Пиди көрзең – хызычах, тогыста – арбын алып». ідөк Опристин поэзиясының сөзләре аның сагыс-көңнүн чагасы асчалар. Кайда өөрәзинер ол айланча: «А син сагынчазың, Кайда, пасха ипчиләргә ниик чуртирға? Көр, Поконның алты оох пала халған. Кемге ол хоптанча, кемнең полызыг сурча? Типчелер, ол күннің Сапинына ылғанча. А кем көргән аның харах чазын?»

Өөн матырның омазы драма ойынында пасха матырларның хылыхтарын көзидәргә полысча. Оприс иң пастагызын аалдагы чоннаңар сагынча. Агаа улуғ чурт пирлече, че ол көп палалығ Чолбанахтың сөбирәзине сагыссырап, оларға пиргисче. Пьесаның өөн матыры – пик хылыхтығ, тирең сагыстығ, чонына, чирсууна хынчатхан паза олох туста паарсах чүректіг ипчи.

Пьесаның пастагызынаң сығара тоозылғанча Каскарның чарых омазы хоостал парыбысча. Аның ідөк чирсууна, чонына, ипчизине пик хыныстығ полчатханы көзидилче. Ол чайаачы көңнелиг. Чаада даа чат халза, аның чахии хоостыра Оприс поэзиясының сагызын тыытча, чуртирға күс алынча. Сагызынаң сыхпинча Каскарның хумартхы сөзләре: *«Үгрәдишнни тастаба. Мин артысхан кингаларны хыгыр... Изәниңер, киртиңер писке, оолларыңа, харындастарыңа, ирлериңе. Чиңиснең пис ибзер айланарбыс. Сагыңар писті».*

Оприс Каскарға тыыдынча: *«Каскар полбаза, нимее мин чарирчыхпын. Аннаң танысханда, сала-сула ла хыгыр пилчеткем. Ол үгреткен мині чуртирға, ам даа үгретче».*

Ойында аалдагы чаа тузында тогын парчатхан чонның омазы паза чуртастың сарилары киртистіг көзидилчелер. Тикси хазнадагы чонға артылған чобағ, чиңиске киртинис прайзын пириктирче. Полған на кизиниң ал чөрчеткен сагызын Хаңза апсахтың сөзләре читирчелер: *«Чоохтаам хайза, пистіңнерни полбастар».*

В. Шулбаева ойында ирлерни чааға үдесчеткенин угаа өтиг хоостапча. Ол саринаң ипчилер сыыдының, чон сөзиниң тузазы улуғ. Хысха сөзләре дее пастыра автор чон көңнүн чагасы читирче: *«Йу, палам, хайдаг чирге паризың, палам. Кемге мині артысчазың?»*, *«Хайран иней чалгыс оолгын үдесче»*, *«У-у, силелер, ирликханнар, хара айналар. Хайдаг иче оларны төриткен ни»*, *«Катрис хончима*

хара пічік килген. Пиргеннер агаа – ол тас иней чіли турча. Палалар сыых-саах түсчелер: хыгыр, іцең, хыгыр, іцең. Тасхар сыгара хонгам, хараа тооза сыхтаам. Хайди мин Крзанны идеем хыринда тударга сагынгам, ине чирібіс ханга пурлукчатханда».

Ойынны чонның кибірлері, киртінізі, ибіркі чир-чайаанға көрізі паза чонның киптел парған хыйға сөстері паза чоохтары пайытчалар, көдірчелер. Драма ойынында матырның сөстері аның хылиин, көңні-сағызын толыдразынаң асчалар. Аннаңар В. Шулбаева удаа, матырның омазын толдыразынаң көзідерде, оларның чооғына диалект сөстері, аймах хоос сөстер кирче, чоохтарын пос оңдайлығ итче: *«Пиде-ей. Күлетин оңныг полбас», «Хайдаг даа полза, олғаннар, ікі хабырганы сірердең пурнада салдаам», «Че-е, сині, хуруг тіл – хоңалтах өдік», «Кем неер хара сагыснаң килген – парыбызыңар», «Хус ханадынаң сіліг, кізі – хыйға сагызынаң»; «Тасса, амыр даа суғ суулидыр»; «Актый, палаларым, хара суғны хайнадып, хайах сыгар полбассар»; «Көріңердек, сүт іскен адай чіли, чымый парды»; «Пүөр инекке харындас нимес»; «Ус парған турун көйбинче, Муклай» паза даа пасхалары.*

«Сарналбаан сарын» ойынның ады аның өөн сағызынаң пик палғалыстығ. Анзын Опристің сөстері іле көзітчелер: «Чох, Кайда, сарыным минің сарналбаан. Прай ниме минің пар, а часка чоғыл. Каскарның соонаң мин пір күн дее ырыстыг полбам, пір хараа даа истиг узубаам. Ыгыран парча ізік – чүреем ачи түсче: Каскар килді. Пілчем, тіріг нимес ол, алтабас минің иркінімні. А позым олох сагыпчам. Хақан тоозылар ол сахтас, хақан? О, чаа магаа хақан даа тоозылбас. Хақан даа! Хақан даа!»

Валентина Шулбаеваның ойыны чуртастың мөге, иртпес-парбас сурығларын көдірче, пай хоос тілнең улуғ темаларны, авторның сағызын асча – анзы аның пөзік хоос синде пазыл парғанын киречілепче паза аннаңар ол тустарны тобыра поэзияның чапсиин чідірбинче, хығырығчыларның хайиин тартча, театрда турғызылча.

«Сарналбаан сарын» хакас тілінең пасха-пасха городтарда турғызылған (Фрунзе (амды Бишкек), Хызыл, Тағлығ Алтай, Хызылчар, ан.п.).

«*Сыын мүүзі*» ойында сағамғы тустағы өөн сурығларның пірсі – кизи паза чир-чайаан – турғызылча. Ойында тайғада чуртапчатхан улуғ частығ Талнайның, аның парказы Азарияның чир-чайаанның пайына көрістері чарыдылча. Талнай апсах тастындағы көрімінең «ам даа сыдир, матлама». Хатығ сындырлығ кизее төөй, че итчеткен киректері, кизілернең чоохтасханы хоостыра ол андағ нимес, аның махтағлығ тоғызынаңар газетада көп хати пасханнар. Апсах тайғада чуртапча. Аның чурты прайзын имнепчеткен олтырыхха төөй, мында прайзына ізік азых. Ағазының андағ чуртын Кунари хылыхха албинча: «*Пу ээліг чуртха төөй нимес. Кем не неер кірбинче. Прайзына ізік азых, прайзын мында аалчы идерлер*». Кунари, позы имчі полчадып, аалда кизее полызығ кирек пол парғанда, тынағдағызына сылтанып, парбасха итче. Че Талнайның сөстері соонаң парча.

Талнайның чуртында кем-де ағырығларын имнеп алча, кемнің-де сағызы чарыпча, кем-де чуртастың сидік сурығларына нандырығ таапча. Талнай прай позының чуртас оңдайынаң анзына тузалығ полча. Ол өнетейн пірдеезін үгретпинче, позының иткен киректерінең көзітче. Милай, мында чуртап, сағысха түсче, сағызынаң үлесче: «*Син кизізің, апчах. Чир үстүнде нас чөрерге турыстығ кизізің. Син, апчах, кизи чили чуртапчазың, олаңай ла, хайди суғ ахча, хайди агас өсче... Пір дее кизідең уйатпаам, ноға-да синнең, апчах, уйатчам*». Пу сөстерде Милайның, ол позы хал кизи дее полза, чуртаста көп алчаастар даа иткен полза, аның істі-көңнінде ам даа уяадын чідірбеені, сағынчатханын киречілепче. Автор анзына хайығ салча – полған на кизінің істі-сағызында уяадып пілгені поларға кирек. Драматург Шулбаева ойыннарында удаа позының матырлары андағ тусха – **сағыс-көңні усхунар тусха** – ағылча. Аның матырлары, пасха-пасха чуртас чоллары иртіп, ол тусха хайди даа читчелер. В. Шулбаеваның ойыннарында матырлар – олаңай кизілер, оларның аразында «апарығ» көңніліг кизілер чоғыл. Олар прайзы алчаастар итчелер: Талнай даа (ачын аңчыларға киртін парып, оларны тайғазар апарча, сыыннарны атыртып салча), Астай даа (пабазын халғанчы чолына үдезерге килбеен), Милай даа (чонны ахчаа алаахтыр турған), Кунари дее (ахча соонча парып, часка-хынызын чідір

салған), Азарийа даа (хынған тайдугын тастап парча). Анзынаң пу драма ойыны чуртасха чағын. Автор матырларын сағысха түзірче, «усхурча». Анзына пу ойында өнінде Талнайның чурты паза чир-чайаан полысча. В. Шулбаева ідök анзын хакас чонның ибіркі чир-чайаанға кибірліг көрізінең палғалыстырча: кізі, ибіркі чир-чайаанны хайраллап, үретпин, тузаланарға кирек. Талнайның, аалчылары, тізең, сіліг мўүстері ле үчўн сыынарны көп ат салчалар. Талнай позын пыролыға санапча, аның соонаң тың ағырча. Талнай апсах тайғадағы прай тіріг нимее айапча. Анзы – аның сөстерінде: *«Тайга – ээзі чох хазаа нимес. Нанчымның даа оолгы ползаң, аң-хустарны үредерге пирбеспін»*; *«Син пас, хайди тайганы үретчелер. Мындаг полган ма пу чирлер он чылның алнында?»*; *«Аң теерілерінең садыг итпинчем»*; *«Мині нимес, тайганы улуғлаңар»*; *«Мин харам нимеспін. Ниме көңніңерге кірче – алыңар, че аңычахтарға теңмеңер»*; *«Чир-чайаан суг чох өліг, тайга – аң чох»*; *«Минің тайгама турар чир үстүнде чир чоғыл»*; *«Тайга ипчі кізі осхас. Хын агаа – ол сагаа паарсаснаң нандырар»*.

Талнай апсахтың омазында автор чонның чуртасха көрізін, хыйғазын көзіт салған. Тайдуктың ондайын прайзынаң артых Азарийа пілче. Талнай аны «киигес» тіп адап салған. Ол прайзынаң поэзияның ачых-чарых көңнінең, нымзах чўреенең, арығ сағызынаң пасхалалча. Азария ойында прай хара сағыстығ, махтанчых, көйтік хылыхтығ кізілерге тоғыралалча. Тайдуктың чуртында өзіп, ол, ибіркі чир-чайааннаң пілізіп, чуртапча. Паза *«кииктерні атнас закон»* полардаңар сағынча. Ол кізее киртінче, чабалнаң чараспинча, прай нимені көнізінең чохтапча. Че Айкаң аның холға үгрен парған киигезін атыбысханда, ол уғаа чобалып, кізілердеңер, чуртастаңар сағызын алыстырча. Ол андада улуғ даа пол парған, ачых-чарых көңніліг хызычах алыс парча. Талнайдан сурча: *«Нога кізілер пос постарын алаахтырчалар? Көрчелер хара – тіпчелер ах. Хомай тіп сағынчалар, постары чахсы тіпчелер. істілерінде хырт көрерлер – тастыларынаң күлінерлер»*. Талнай, чуртаста көпті көрген кізі, аны амыратча: *«Хара пулуттар тигірни туу тартыбысса, чарых күн дее чох осхас»*.

Карим, Талнайзар киліп, мында сағызы тиліпче, чуртаста сын киректер идерге, газетада сын нимелер пазарға тіп, пөгін турғысча – ол саринаң чуртазын

алыстырарга сағынча. иди ол Санпир Васильевич паза Полит Ивановичтеңер «*таңах көрістіг устагчылар*» тіп чоохтапча.

Авторның сағызынаң, кізее төреен-өскен чир-суғ кўс пирче, аннаңар көбізі матырлар чоохтанчалар: «*Худай алгаан чир сірернің мында. Киинің ариш, тайганың сілиш. Пас айланча. Пу хара суғда палых көп полтыр. Тўрче ле парып, хооралар тарт килдібіс*» (Карим); «*... пас чөр килдім харагайлар аразынча. Хайдаг киш, хайдаг тайга. Пас парчам, сағынчам, нөөс пу минің төреен чирім... Пас чөріп алдым көк тайгача, тосханча тынып алдым арыг киинең. Ам өл тее парзам, хомзынмаспын*». (Астай), ан.п.

Талнай апсахтың чоохтарының үгредігліг сарилары іле көрінче, ол чииттерге кибірлерні читірче: «*Аңнап пар килген кізее удур ойлабинчалар*»; «*Аңнар тиригліг кізее хына чоғыллар*»; «*Тайгазар изірік чөрерге чарабас*» паза даа пасхалары.

Валентина Шубаеваның «*Сыын мүүзі*» ойынның хоос тілі кибірліг чон тіліне төстенче. Драматург аның прай пай хоос ондайларын көзіт пирерге күстенче. Мында сөспектер паза чичен, матлама хыйға сөстер тоғасчалар: «*Тайга – ээзі чох хазаа нимес*»; «*Мүүс чох хуча хойга төөй*»; «*Маңзыраан сеек сўтке тўсчең*»; «*өскен агас игір салаазы чох полбачаң*»; «*Ізенген тагда киик чох полчаң*»; «*Аң тўктіг поладыр, кізі – сағыстыг*»; «*Суға читкелекте – маймахты суурбинчалар*»; «*Пасхан чирің пагыр ползын, тепкен чирің тимір ползын*»; «*Апсах хылга кірбедег*», ан. пасх.

«*Сыын мүүзі*» ойынны 1977 чылда, Тува тіліне айландырып, Тува АССР-ның музыкалыг драма театрында турғысханнар.

Драматург поэзы піди тіпче: «*Пьеса пасчатса, хачан даа хайдар-да ырирға сағынминчам. Позым чоңының кибірін, омазын, хылығын, аның өріністіг чолларын алай ачырғастыг хорығларын көзіт саларға сағынчам*».

В. Шулбаеваның ойыннары сағамғы чуртастың аар сурығларын көрігчілернің алнында удаа турғысчалар. Иди автор сағамғы тустағы тоғысха сабыл парған, пик хылыхтыг ипчі омазын «*Хынызыңа ла састырба*» ойында көзітче. Пьесаның өөн матыры – Тойса Владимировна, ол чон аразында тоғын

парча, аалдағы чонның кирексіністерін толдырарға күстенче, че поэзияны оолғынаң тіл алыс полбин салча. Мында пасха-пасха темалар чарыдылчалар: улуғлар паза чииттер, чон аразындағы чуртас паза сөбіре, ипчи кизи паза чон аразындағы тоғыс, хыныс паза тоғыс.

«*Чуртас салгагында*» ойында автор іче кизи омазын толдыразынаң асча. Одо инейнің палалары постарының хылыхтары хоостыра пасха-пасхалар. Олар, городта чуртаглап, аалдағы чуртасты «ундучалар», ічелерін хомзындырчалар. Одонның пір ле хызы – Арика – аалда халған, ол инек сағчаң полча, поэзияны тоғызынаң ічезін өріндірче. Пу ойында аал чуртагчылары чонның кибірлерін тут парчатхан өөн улус чили хоосталча, өөнінде – Одонның омазында.

В. Шульбаева пу драма ойынында Одонның Марина хызының омазын идөк, поэзияны хынған хоос ондайынча асча: Марина, чуртаста өөнінде ахча, ис-пай соонча ла парып, пасхаларын «алтап» таа парыбыс турған, ол санда чағыннардын даа, че *сагыс-көңни усхунар тус* читче. Маринаа имчилер имнелбес ағырығнаң ағырча тіп чоохтап пирчелер, Марина тың сағыссырапча, ічезінің алнында пыросынча. іче кизи аны пыролабинча, үгреде чуртастың өөнінеңер чарыда чоохтапча. Сынында Марина поэзияны поэзияны алнында пыросынча, көп нимені ам на, хырых чазына читкенде, орта пілче, оңарча. Сыйых – имчилернің диагнозы саба пол парғаны. Драма ойыннарында удаа матырлар андағ «сыныхтағлар» иртчелер.

«*Чурта, нанчы, ундуба*» ойын чаа темазына чарыдылған. В. Шульбаева сағысха кирче: «*Аалда таныс нимес иренни көр салзамох, чүрегім сиртли түсчең: ол пабам минің! Андағ тоозылбас-парбас сахсыныс, арса, магаа «Ундуба, нанчы», «Сарналбаан сарын» ойыннарны пазарға полысхан. Піс, мин кичигдөк, пу аалдаң көс парыбысхабыс – ічемнің чирінзер – тайга поралыг Кичиг Порзар. Че Чылангының тадылыг суу ам даа тілімде тадыпча, чир-сугчыларымның мирген, чітиг тіллірі хулаама ам даа истилче. Пүүн көбізи оларның чоғыллар, че омалары, кибірлірі минің ойыннарымда халганнар».*

В. Г. Шульбаева поэзияны чайаачы тоғыстарынаңар піди пасча: «*Ойын пасчатса, мин геройларымнаң хада өрінчем, чобалчам, ылган таа аладырбын.*

Анаң пас салзаң – пазох ла чүрексиніс: хайди удурлирлар ойынны көрігчїлер».

Алиса Алексеевна Кызласова – Россия писательлері пірігізінің кізізі, Россия Федерациязының саблығ артизі, Хакас Республиканың чон артизі.

Артист тоғызынаң пасха, аның чайаачы узы драматургияда көрінче. А. А. Кызласованың пастағы ойыны – *«Ээліг сында» (1981)*. Аның соонда ол иледе ойыннар чайап салған: *«Сас тойы»*, *«Ах Пүүр инейнің төлі»*, *«Тағларның алтын пубайы»*, *«Ада чирі»*. Прай ойыннар театрда турғызылғаннар. Хакас чирінең пасха, оларны аймах республикаларда пөзік паалааннар (Тыва, Алтай, Хырғыс чирі, Башкортостан). «Ада чирі» ойын хоостыра хоос фильм суурылған. Прай адалған ойыннарны өөн сағыс піріктірче: пос чиріне паза аның пурунғызына поғдархиры, чиит төлні турыстығ өскірері.

«Ээліг сында» ойында аймах сурығлар көдірілчелер: чир – чайаанны хайраллиры, иргі кибірлерні улуғлиры, төллер аразындағы палғалысты тыыдары. Ойынның пастағы паза халғанчы көрімінде тағлар сарыны истілче, ол чир-чайаанның илбек күзін, хайхастығ чазыттарын сизіндірче. Тағлар сарынын исчеткені – ол төреен чирі – суунаң пик палғалысханы, анынаң пір тыннығ полғаны.

Тузаланған литература

1. Боргоякова М.П., Майнагашева Н.С. Хакас литературазы. 11 кл.: тиксі үгредіг организацияларына электроннай приложениеліг учебник.=Хакасская литература. 11 кл.: учебник для общеобразовательных организаций. – Ағбан: Хакас книга издательствозы, 2016.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. - 278 с.
3. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
- 4.